

О. В. Макушников, *Гомель с древнейших времён до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк*, Гомель: Республиканское унитарное предприятие «Центр научно-технической и деловой информации», 2002, сс. 244.

Амалы кожны жыхар Беларусі адзначае ў сваёй свядомасці гістарычнасць Полацка, Гродна, Брэста, Мінска, Віцебска, Магілёва і іншых значных і меншых населеных пунктаў. Звязана гэта, у першую чаргу, з наяўнасцю тэкстаў аб іх, як навуковага, так і краязнаўчага характару. І нейк зусім мала сярод беларускіх чытачоў гаварылася і гаворыцца пра мінулае Гомеля, другога па велічыні горада сучаснай Беларусі. Гэты горад своеасаблівая *tabula rasa*, бо на сёняшні дзень існуе нязначная колькасць літаратуры, прысвечанай гісторыі Гомеля¹.

Размешчаны недзе на далёкім паўднёвым усходзе Беларусі, на мяжы з Расеяй і Украінай (памежнасць горада праз усю гісторыю часта адбівалася на яго лёсе) Гомель знакамiты перад усім палаца-паркавым комплексам, пабудаваным П. Румянцавым і І. Паскевічам у канцы XVIII — першай палове XIX ст. І толькі, дзякуючы, гэтай расейскай навацыі ён пачаў звяртаць на сябе ўвагу як культурны цэнтр, праўда, з таго часу моцна русіфікаваны. Магчыма па

¹ Л. Виноградов, *Гомель. Его прошлое и настоящее. 1142-1900*, Москва 1900; Ф. А. Жудро, И. А. Сербов, Д. И. Довгялло, *Город Гомель. Географическо-статистический очерк*, [в:] *Записки Северо-Западного отдела Императорского Русского Географического общества*, кн. 2, Вильна 1911; С. М. Лебедев, *Гомель: Краткий историко-экономический очерк*, Минск 1957; А. Ф. Рогалев, *От Гомеюка до Гомеля. Городская старина в фактах, именах, лицах*, Гомель 1993; О. А. Макушников, *В поисках древнего Гомля*, Гомель 1994.

гэтых прычынах увага даследчыкамі надавалася больш расейскаму і савецкаму перыядам у гісторыі Гомеля, а расейска-савецкі погляд і падыходы, нейкім чынам, выціснулі старажытны беларускі горад на маргінес гістарычных інтэрпрэтацый.

Новая кніга гомельскага археолага і краязнаўцы Алега Макушнікава з'яўляецца чарговай спробай выправіць сітуацыю адносна пазнання мінулага Гомеля. Пройдземся і мы за аўтарам па гістарычных старонках гэтага прыгожага і мала нам знаёмага беларускага горада. А цікавага вельмі шмат. Напісаная ў гісторыка-краязнаўчым жанры кніга пра Гомель разлічана на шырокага чытача. Толькі парадокс, наклад 320 асобнікаў робіць яе адразу бібліяграфічнай рэдкасцю.

Гісторыя Гомеля на старонках кнігі разглядаецца „ад палеаліта да Расейскага далучэння ў 1772 г.” Аўтар для канструявання мінулага пасожскага горада спалучыў інфармацыю археалагічных і пісьмовых крыніцаў. Натуральна, што перавага першых аддаецца для пачатковага раздзелу „Во мгле тысячелетий”, а далей палітычная гісторыя Гомеля будзе на падставе пісьмовых крыніц і традыцыйна падзяляецца па дзяржаўнай прыналежнасці — „В составе Киевской Руси”, „Эпоха Великого княжества Литовского”, „На окраине Речи Посполитой”. Апошнія два раздзелы кнігі прысвечаны гомельскім святыням, а таксама характарыстыцы гомельскага замка, горада і яго жыхароў у XVI-XVIII стст. Узбагачаюць кнігу 54 фрагменты аб Гомелі з пісьмовых крыніцаў, храналагічныя, генеалагічныя і антрапанімічныя дадаткі.

Агульна вядома, што менавіта на Гомельшчыне выяўлены найстарэйшыя месцы сталага пражывання чалавека на беларускіх землях — Бердыж-Падлужжа (Чачэрскага раёна) і Юравічы (Калінкавіцкага раёна), якія датуюцца часам фінальнага палеаліту 27-25 тыс. г. да н. Хр. На месцы самога Гомеля доўгатэрміновыя паселішчы з'яўляюцца каля IV-V тыс. да н. Хр. З гэтага часу тэрыторыя горада і бліжэйшых вакол не пакідаецца чалавекам. Змяняліся толькі археалагічныя культуры і этнасы, што адбівалася на культурных ландшафтах. Стаянкі і неўмацаваныя паселішчы каменнага і бронзавага часу змяніліся гарадзішчамі мілаградскага і зарубінецкага перыядаў (VIII/VII ст. да н. Хр. — III ст. н.э.). З апошняй, зарубінецкай археалагічнай культурай, А. Макушнікаў звязвае фармаванне ранніх славянаў. Такім чынам, ён далучаецца сам і далучае паўднёваўсходнюю Беларусь (Пасожжа, Гомельшчына) да сучасных канцэпцый аб падняпроўскай прарадзіме славянаў, распрацаванай у свой час кракаўскай школай прафесараў Казімежа Гадлоўскага і Міхала Парчэўскага. Да канца I тыс. н.э. умацаванае паселішча Гомій зра-

білася адным са значных цэнтраў усходнеславянскага племені радзімічаў. Гэтае племя развівалася аўтаномна да 984 года, калі кіеўскі князь Уладзімір Святаславіч паслаў свае дружыны на чале з ваяводам Воўчы Хвост на радзімічаў. Паход быў удалы для Кіева, на рацэ Пясчане пасожскае племя было пераможана. Заслугай А. Макушнікава неабходна лічыць новую геаграфічную лакалізацыю р. Пясчаны. У адрозненні ад агульна прынятага Прапойскага размяшчэння, на думку гомельскага даследчыка бітва 984 г. адбылася 30 км на паўднёвы ўсход ад Гоміа на старым „кіеўскім тракце” паміж паселішчамі Хутаранка і Пясочная Буда, альбо на месцы апошняга. Гэты знішчальны пагром каля Гоміа на доўгія стагоддзі вызначыў лёс мясцовага насельніцтва. Сучасны Гомель пераўтвараецца ў вялікакняжаскі цэнтр, падпарадкаваны спачатку Кіеву, а з 1054 г. да сярэдзіны XIII ст. чарнігаўскім князям.

Пад сваім уласным імем старажытны Гомій узгадваецца ў летапісах пад 1142 г. у сувязі з барацьбой кіеўскага князя Усевалада Алегавіча са сваімі братамі, чарнігаўскімі князямі. Шматгадовыя археалагічныя раскопкі, праведзеныя аўтарам рэцэнзуемай кнігі на тэрыторыі сучаснага Гомеля, яскрава засведчылі значнае паселішча гарадскога тыпу ранняга сярэднявечча. Культурныя напшаставанні захавалі рэшткі высокаразвітага рамяства, матэрыяльнай і духоўнай культуры. Выяўленыя артэфакты і аб’екты дазваляюць рэканструяваць вайсковую справу гомельцаў, іх культурны ўзровень, рэлігійныя вераванні.

На думку А. Макушнікава ў 1239 г. Гомель быў знішчаны мангола-татарскай навалай, як і іншыя чарнігаўскія гарады. Аб трагедыі сведчаць і археалагічныя матэрыялы: сляды моцнага пажару на дзядзінцы і вакольным градзе, кінутыя ў хатах і майстэрнях каштоўныя рэчы. На доўгія дзесяцігоддзі Гомель знікае са старонак летапісаў. Толькі з сярэдзіны XIV ст. пачынаецца новы этап у жыцці старажытнага беларускага горада. У часы Альгерда Гомій (гістарычная назва горада амаль да XVII ст.) уваходзіць у склад Вялікага Княства Літоўскага, дзе ён знаходзіўся да 1772 г. Першапачаткова горад належаў Фёдару Карыятавічу, пазней Патрыкію Нарымантавічу і яго сыну Аляксандру, а таксама Свідрыгайлу Альгердавічу. З 1454 г. Гомель быў перададзены Івану Андрэевічу Мажайскаму, „маскоўскаму ўцэкачу”. Пасля смерці апошняга Гомельская воласць засталася ў спадчыну сыну Сямёну Іванавічу Мажайскаму. Менавіта ён у 1500 г. здрадзіў вялікаму князю літоўскаму Аляксандру Ягелончыку і са сваімі старадубска-гомельска-чарнігаўскімі ўладаннямі перакінуўся на службу да маскоўскага цара Івана III. Пад маскоўскім панаваннем Гомель знаходзіўся да 1535 г., калі

ў выніку ўдалага паходу Юрыя Радзівіла горад быў вернуты да ВКЛ. З гэтага года Гомель — цэнтр адмысловага гаспадарскага (дзяржаўнага) староства.

Па прычыне геапалітычнага размяшчэння гораду на канаваны быў доўгі лёс памежнага з Масковіяй, а пазней Расеяй, населенага пункту з усімі выпякаючымі адсюль абставінамі. Гераічныя і трагічныя старонкі гісторыі Гомеля XV-XVII стст. добра паказаны ў кнізе Алега Макушнікава, а насельніцтва Гомеля і вакол іц патрыятычна ахоўвала свой горад ад маскоўцаў. Гарнізон Гомеля разам з жыхарамі летам 1654 г. тры месяцы баранілі горад ад казацкага войска Івана Залатарэнкі, хаўрусніка Аляксея Міхайлавіча ў Маскоўскай вайне. З горадам звязаны таксама дзеянні Андрэя Мурашкі, неадзначнай асобы ў гісторыі Беларусі сярэдзіны XVII ст.

Для Гомеля, як для большасці ўсходнебеларускіх гарадоў характэрна складаная этна-кафесійная сітуацыя ў XVII-XVIII стст. Насільна насаджаецца унія, вынішчаецца праваслаўе, затое новую радзіму знаходзяць стараверы. Усё гэта адлюстравалася ў культываванай архітэктуры Гомеля. З кнігі А. Макушнікава даведваемся, што ў гэты час у горадзе і вакол іц існавалі праваслаўныя цэрквы — саборная Мікольская на замку (вядомая з XV ст.), Прачысценская, Троіцкая і Спаская; праваслаўны мужчынскі Церашкоўскі манастыр (заснаваны ў 1685 г. праваслаўным шляхцічам Клімовічам); рыма-каталіцкі касцёл Нараджэння Прасвятой Дзевы Марыі (вядомы з канца XVII ст.), у якім нядоўгі час у 1768 г. служыў Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч. У XVIII ст. узнікаюць стараверскія цэрквы і скіты: Праабражэння Гасподняга і Ільінская ў Гомелі, Лаўрэнцьеў, Макараў і Пахомаў манастыры вакол горада.

Асноўнай групай насельніцтва былі мяшчане, беларусы па этнічнай прыналежнасці. Побач з імі пражывалі жыды, выхадцы з Польшчы, Украіны і Расіі. А. Макушнікаў пераканаўча паказаў, што Гомель меў пэўныя формы і правы гарадскога самакіравання: з 1560 г. пячатку з гербам у выглядзе крыжа, у 1681 г. згадваецца „мескі войт”, гараджане мелі права на свабодны гандаль і вольны правоз тавараў.

Алег Макушнікаў на падставе пісьмовых крыніцаў, перад усім інвентара Гомельскага староства 1681 г., зрабіў рэканструкцыю сацыятапаграфічнага выгляду горада ў дадзены час. Гомель складаўся з замка, непасрэдна „месца”, у якім знаходзіўся Рынак і 5 вуліц (Чачэрская, Спаская, Троіцкая, Карнілаўская і Рэчыцкая). Усё гэта мела ўласную сістэму абароны. З поўдня, захаду і поўначы да горада прымыкалі неўмацаваныя прадмесці. Важным элементам гарадскога жыцця з’яўлялася прыстань, размешчаная каля замка.

Гістарычная спецыфіка Гомеля, яго прырасейскае размяшчэнне адбілася на некаторых стылістычных формах аўтара кнігі, а таксама ў выглумачэннях і апраўданнях пэўных „аб’ектыўных прычын” шчыльных сувязей Гомеля з Расейскай дзяржавай, асабліва ў XVIII ст. Нягледзячы на гэтыя дробязі, трэба прызнаць кнігу Алега Макушнікава арыгінальнай і цікавай. Чытач пазнаёміцца з асноўнымі перыядамі гісторыі неардынарнага беларускага горада ад старажытных часоў да канца XVIII ст. Таму лагічна напрошваецца пажаданне да беларускіх гісторыкаў стварыць грунтоўнае манаграфічнае даследаванне прысвечанае старажытнаму Гомелю.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

А. І. Дзярновіч, „...in nostra Livonia”. Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносін паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV — першай палове XVI ст.: Сістэматызацыя і актывы аналіз, том I, Мінск: Athenaem, 2003, сс. 374.

У мінулым годзе пабачыла святло вельмі цікавая манаграфія супрацоўніка Інстытута гісторыі Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі, вядомага метрыканта Алега Дзярновіча, прысвечаная палітычным адносінам Вялікага Княства Літоўскага і Лівоніі ў XV-XVI стст. Гэта комплекснае даследаванне (з’ява сама па сабе даволі рэдкая ў беларускай гістарычнай навуцы) упершыню закранае тэму дыпламатычных стасункаў ВКЛ у сярэднявеччы. Узаемаадносіны Вялікага Княства Літоўскага і Лівоніі (Інфлянты) у XV-XVI стст. — практычна не даследаваная дзялянка ў нашай гістарыяграфіі. Крыніцы па дадзенай тэме раскіданыя па многіх архівах Нямеччыны, Польшчы, Літвы, Расіі, Беларусі. Лівонскі напрамак быў адным з галоўных для дыпламатыі ВКЛ. Абранне дадзенай тэматыкі ў якасці манаграфічнага даследавання ставіць працу А. Дзярновіча ў шэраг наватарскіх і смелых, у першую чаргу з-за складанасці тэмы, звязанай з нестабільнасцю палітычных падзеяў у Інфлянтах і, адпаведна, праблематычнасцю аб’екта даследавання, па-другое, сваёй спробай сучаснымі археаграфічнымі метадамі прааналізаваць старажытныя крыніцы, зрабіць іх сістэматызацыю і актывы аналіз. Рэцэнзаванае даследаванне — гэта плён шматгадовай фундаментальнай даследчай працы ў замежных ар-

хівах і бібліятэках. Добрае валоданне нямецкай, лацінскай і іншымі мовамі дазволіла аўтару самастойна апрацаваць вялізную колькасць каштоўных крыніц з нямецкіх, аўстрыйскіх, польскіх, літоўскіх, расійскіх і іншых архіваў.

У беларускай гістарыяграфіі яшчэ не склалася адпаведная тэрміналогія для акрэслення дзяржаўна-палітычных арганізмаў, якія існавалі на пруска-інфлянцкіх землях. На нашу думку, можна ўжываць як тэрмін Лівонія, так і тэрмін Інфлянты. Прычым „Лівонія” азначае не толькі зямлю ліваў — Лівляндыю, — але мае зборны характар для азначэння тэрыторыі паўднёва-ўсходняй Прыбалтыкі. Ён, можна сказаць „мёртвы”, як мёртвая лацінская мова, з якой ён пайшоў. „Инфлянты” ж, тэрмін запазычаны з Метрыкі Літоўскай і іншых аўтэнтычных дакументаў, шырока ўжываўся ў тагачасным грамадстве і, бадай, мае больш правоў на існаванне.

Ніколі не было дзяржавы, у якую ўваходзілі б усе інфлянцкія землі. Больш таго, паміж інфлянцкімі „дзяржаўкамі” не існаваў нават фармальна больш-менш трывалы саюз, які можна было б акрэсліць як федэрацыю. У той жа час усе так званыя інфлянцкія уніі, якія мелі пэўныя рысы канфедэрацыі, былі вельмі нетрывалыя і не ахоплівалі ўсёй тэрыторыі¹. Палітычная гісторыя сярэднявечных Інфлянтаў да нядаўняга часу не знаходзіла адлюстравання нават у працах непасрэдных спадкаемцаў культурна-гістарычнай спадчыны Інфлянтаў — гісторыкаў Эстоніі, Латвіі і Літвы. Галоўным чынам яны засяроджваліся на сацыяльна-эканамічных адносінах і не надавалі вялікай увагі гісторыі „чужой надбудовы”, якой для іх была інфлянцкая дзяржаўнасць і яе праўна-палітычныя інстытуты. У гэтай сітуацыі галоўнай і ў прынцыпе адзінай крыніцай інфармацыі аб гісторыі інфлянцкіх палітычных арганізмаў заставалася ўжо моцна састарэлая нямецкая літаратура XIX ст.

Зрэшты, аўтар не ставіў перад сабой мэты падрабязнага асвятлення гісторыі Інфлянтаў. Падаўшы яе ў скарачаным аналітычным выглядзе ў першым раздзеле сваёй манаграфіі пад характэрнай назвай „Лівонія — напauзабытая краіна”, ён сканцэнтраванай увагу на крыніцзнаўчым аспекце палітычных адносінаў Вялікага Княства Літоўскага і Лівоніі. Аб’ектам даследавання сталі дакументальныя крыніцы, якія захоўваюцца ці захоўваліся ў Метрыцы ВКЛ, Кёнігсбергскім Таемным Архіве (далей: КТА), архіўных зборах Лівоніі, архівах Радзівілаў, архіве Польскага Каралеўства, архіве канцылярыі Святой Рымскай імперыі нямецкай нацыі, а таксама ў расійскіх архівах.

¹ J. Kostrzak, *Narodziny ogólnoinflanckich zgromadzeń stanowych od XIII do połowy XV wieku*, Warszawa — Poznań — Toruń 1985, s. 5-6.

Алег Дзярновіч асобна не дае характарыстыкі стану вывучэння палітычных адносінаў ВКЛ і Лівоніі, аднак са спасылкамі мы даведваемся, што багатая літаратура прадмета ахоплівае працы нямецкіх, польскіх, літоўскіх, латышскіх, беларускіх, рускіх і іншых даследчыкаў. Цікаваць да праблематыкі, напрыклад, у Польшчы ўзрастае, аб чым сведчыць адно з апошніх выданняў *Prusy i Inflanty między średniowieczem a nowożytnością. Państwo — społeczeństwo — kultura* (pod red. B. Dybasia i D. Makięły, Toruń, 2003). У Мальбарку рэгулярна праводзяцца канферэнцыі, прысвечаныя розным аспектам дзейнасці крыжацкай канцылярыі. Вельмі дапамаглі аўтару працы польскіх даследчыкаў, якія тычацца іншых праблем, прама ці ўскосна звязаных з інфлянцкай тэматыкай, напрыклад, Кшыштафа Пяткевіча, дзе пададзены агульная характарыстыка перыяду, а таксама ігнораваннем Аляксандра Ягелончыка. Добра прадстаўлена ў кнізе А. Дзярновіча таксама нямецкая і нямецкамоўная літаратура, як старая XVI-XIX стст., так і навішая XX ст. Карыстаўся ён таксама і працамі вядомых расійска-савецкіх гісторыкаў І. Шаскольскага, Ю. Гацье, А. Харашкевіч і іншых (с. 17-68).

У другім раздзеле манаграфіі „Фармаванне калекцыяў крыніцаў па гісторыі зносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV — першай палове XVI стст. і іх вывучэнне” даецца характарыстыка галоўных архіўных збораў, дзе знаходзяцца адпаведныя дакументы. Гэта Метрыка Літоўская і Каронная, КТА, архіўныя калекцыі Лівоніі, архівы Радзівілаў, архіў Канцылярыі Святой Рымскай імперыі, архіў Пасольскага прыказу Расійскай дзяржавы і іншыя. Так што акрамя асноўнага накірунку даследавання — археаграфічнага — манаграфія А. Дзярновіча мае яшчэ і архівазнаўчы характар. У прыватнасці аўтар адзначае: „Пры ўсёй шматстайнасці архіўных калекцыяў, дзе захоўваецца інфармацыя, якая датычыць палітыка-дыпламатычных адносінаў паміж ВКЛ і Лівоніяй у канцы XV — сярэдзіне XVI стст. (...) дакументаў па акрэсленай тэме захавалася не (...) шмат. Дакументы пасольстваў захаваліся пераважна ў копіях Метрыкі ВКЛ і рэгестах КТА” (с. 110).

У трэцім раздзеле „Публікацыі дакументальных крыніц па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV — першай палове XVI стст.” аўтар манаграфіі аналізуе апублікаваныя зборнікі дакументаў з архіўных калекцый Вялікага Княства Літоўскага і Польскага Каралеўства, а таксама Лівоніі і Прусіі. Аднак у дадзеным раздзеле мы не знаходзім адказу на пытанне, ці адпавядаюць выданні XIX ст. сучаснаму ўзроўню развіцця дыпламатыкі і археаграфіі. Аўтар падкрэслівае, што

да XIX ст. матэрыялы КТА служылі юрыдычнымі дакументамі і „захоўвалі юрыдычную моц таму што Пруская дзяржава працягвала прававую традыцыю Нямецкага ордэна” (с. 85). У сувязі з гэтым узнікае слушнае пытанне: ці пры публікацыі гэтых дакументаў іх адбор не быў тэндэнцыйным. Напрыклад, дакументы, апублікаваныя ў Актах Віленскай Археаграфічнай Камісіі відавочна спачатку адпаведна падбіраліся і апрацоўваліся, таму сёння мы павінны ставіцца крытычна да гэтых зборнікаў. Публікацыі Ф. Бунге „*Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*”, „*Liv-, Est- und Curlandisches Urkundenbuch nebst Regesten*”, альбо К. Наперскага „*Scriptores rerum Livonicarum*” і „*Руска-літонскія акты*” ўжо сталіся больш помнікамі археаграфіі. Яны ствараліся з нямецкіх нацыянальных пазіцый і маюць моцную пранямецкую афарбоўку. Сёння актуальныя новыя, больш крытычныя выданні дакументаў на падставе ўласнай гістарыяграфічнай традыцыі. Гэтую акалічнасць заўважыў і А. Жлутка, які мяркуе, што „сістэма адбору дакументаў для рэгестаў у „Руска-літонскіх актах” незразумелая — некаторыя з дакументаў, якія маюць вялікую важнасць для гісторыі Лівоніі і суседніх з ёю славянскіх зямель, не патрапілі ў зборнік” (с. 140). Сёння вельмі перспектыўная задача нашай гістарыяграфіі — гэта публікацыя паралельна цікавых нас дакументаў з Метрыкі Літоўскай і КТА з адпаведнымі каментарамі.

У чацьвёртым і шостым раздзелах манаграфіі разглядаюцца канкрэтныя дакументы па гісторыі дыпламатычных зносінаў паміж ВКЛ і Лівоніяй у канцы XV — першай палове XVI стст., прычым у чацьвёртым раздзеле яны зведзены ў адпаведную табліцу і рэестр, а ў шостым разглядаецца канкрэтна саюзная дамова 1501 г. паміж ВКЛ і Лівоніяй. Між гэтых двух раздзелаў апынуўся заціснуты вельмі важны для ўсёй тэмы пяты раздзел „Акт як рознавідавая крыніца. Фармулярны аналіз дакументаў”. На жаль, гэта самы караценькі раздзел у кнізе (12 старонак), але вельмі істотны для разумення яе галоўнай ідэі і сутнасці сучаснай археаграфіі і тэксталогіі. Ён сабраў вялізную колькасць дакументаў па дыпламатычных адносінах ВКЛ і Лівоніі канца XV — пачатку XVI стст., разнёс іх па пэўных катэгорыях і нават выкарыстаў у якасці ілюстрацыі да канкрэтных гістарычных рэканструкцый. Але гісторыка (не крыніцазнаўцу) цікавіць яшчэ і сам па сабе аналіз структуры акта, яго характарыстыка як крыніцы. Аўтар манаграфіі тут у сваіх разважаннях ідзе за С. Каштанавым, Е. Шыманьскім і Г. Квірынам, дае за імі тэарэтычныя звесткі аб дадзеных крыніцах. У еўрапейскай гістарычнай навуцы актывы аналіз лічыцца вельмі перспектыўнай галіной, якая дазваляе глыбей даследаваць змест крыніцы. Заходнія даследчыкі

разглядаюць фармуляр, яго структуру (інвакацыя, інтытуляцыя, інскрыпцыя, салютацыя, арэнга, прэмульгацыя і г.д.) і што за ўсім гэтым стаіць. У польскай гістарыяграфіі падобнымі даследаваннямі займаюцца Г. Граля, А. Адамска і інш. Указаныя складовыя часткі дакумента, якія гісторык часам хутка прабягае вачыма не паглыбляючыся ў іх сэнс, адыгрывалі для складальнікаў акта вельмі важную ролю і пры асобных еўрапейскіх дварах мелі розную форму. У Вялікім Княстве Літоўскім яны адрозніваліся ад агульнаеўрапейскай, набліжаючыся да яе ў адных частках, адыходзячы ў другіх. У сярэднявеччы, да якога можна аднесці разглядаемы ў манаграфіі А. Дзярновіча перыяд, каласальнае значэнне мелі парадак, узор, прэцэдэнт і працэдура складання акта. Дастаткова ўспомніць, якое значэнне надавалася інтытуляцыі і інскрыпцыі вялікага князя маскоўскага Івана IV, які сам сябе велічаў царом (значыць імператарам). Ды і ў Еўропе (у ранейшы час) таксама вяліся спрэчкі, каму прыслугоўвае тытул *dux*, каму *rex*. Дарэчы, сам аўтар манаграфіі на падставе фармулярнага аналізу прыходзіць да высновы, што акты вялікіх магістраў у Прусіі і магістраў лівонскіх трэба адносіць не да прыватна-прававых, а да публічна-прававых.

У сёмым раздзеле манаграфіі А. Дзярновіч закранае вельмі важную ў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага тэму — спробу стварэння антыягелонскай кааліцыі на пачатку XVI ст. Гэтая праблема разглядаецца ім праз прызму дакументаў па ўзаемаадносінах паміж ВКЛ і Лівоніяй у кантэксте праектаў антыягелонскай кааліцыі (1493-1513). Дадзены раздзел мае цалкам самастойны характар, у ім паказана, як канкрэтны актывы матэрыял можа служыць крыніцай для даследавання палітычных стасункаў у сярэднявеччы. Лівонія не падтрымала і па меры магчымасці імкнулася супрацьдзейнічаць планам імператараў Святой Рымскай імперыі, а таксама вялікіх князёў маскоўскіх па фармаванні антыягелонскай кааліцыі. Хочацца спадзявацца, што А. Дзярновіч яшчэ вернецца да гэтай цікавай тэмы ў асобным манаграфічным даследаванні.

Услед за Э. Банёнісам і К. Пяткевічам Алег Дзярновіч кажа пра спецыялізацыю пісараў і Паноў Рады і зараджэнне пасольскай службы ў ВКЛ. Тут пададзены важны дадатак „Дыпламаты ВКЛ і Лівоніі ў канцы XV — першай палове XVI стст. (вядомыя паводле дакументаў).

Манаграфія А. Дзярновіча забяспечана салідным навуковым апаратам, шматлікімі дадаткамі, дакументамі, якія маюць важнае даведачнае крыніцазнаўчае значэнне: гэта табліцы „Суадносінны тапонімаў і геаграфічных назваў Лівоніі ў розных мовах рэгіёна”, „Лівонскія і курляндскія матэрыялы XIII-XVIII стст. у Метрыцы

ВКЛ”, „Livonica i Curonica ў «Архіве Радзівілаў»”. У манаграфіі пераканаўча паказана, што лівонскі напрамак быў адным з галоўных для дыпламатыі ВКЛ, што было абумоўлена яго імкненнем замацавацца ў Прыбалтыцы. Аднак тут яго інтарэсы сутыкаліся з інтарэсамі Маскоўскай дзяржавы, што прывяло ў далейшым да адкрытага працяглага канфлікту паміж дзвюма гэтымі дзяржавамі. У выніку даследавання А. Дзярновіча ў навуковае абарачэнне ўведзены новыя дакументальныя крыніцы, прааналізаваны невядомыя да гэтай пары старонкі палітыка-дыпламатычнай гісторыі Балтыйскага рэгіёна. Паказана, што зносіны з Лівоніяй заставаліся ў сферы кампетэнцыі дыпламатыі ВКЛ у сістэме Ягелонскай манархіі і пасля аднаўлення персанальнай уніі. Як персанальную заслугу аўтара манаграфіі можна адзначыць яго высновы аб тым, што паслоў у Лівонію высылалі не толькі вялікія князі, але і Паны Рады ВКЛ; што Лівонскія магістры праводзілі ў зносінах з ВКЛ самастойную палітыку, зыходзячы з інтарэсаў Лівонскай канфедэрацыі, што асабліва праявілася ў дзейнасці магістра Вальтэра фон Плетэнберга; адносіны ВКЛ з Лівоніяй аказвалі непасрэдны ўплыў на геапалітычнае становішча гэтых дзяржаў, на пытанне вайны і міру ВКЛ з Вялікім Княствам Маскоўскім, на зносіны ВКЛ з Прусіяй і Святой Рымскай імперыяй нямецкай нацыі.

Мы маем дачыненне з саліднай манаграфіяй, якая можа служыць крыніцазнаўча-даведачным выданнем для гісторыкаў, якія займаюцца праблемамі ўзаемаадносінаў у цыркумбалтыйскім рэгіёне. Асабліва цешыць, што аўтар рэцэнзаванай манаграфіі рыхтуе яе працяг, у якім будуць выдадзены тэксты дакументаў, якія згадваюцца ў першым томе. Да таго А. Дзярновіч займаецца падрыхтоўкай да публікацыі „Лівонскіх” кніг Метрыкі Літоўскай.

Альбіна Семянчук
(Гродна)

С. А. Парашкоў, *Гісторыя культуры Беларусі, Мінск: Беларуская навука, 2003, сс. 444.*

Любая рэцэнзія, нават на навуковае выданне, у сілу сваёй жанравай спецыфікі надзелена пэўнай ступенню эмацыянальнасці — ці то яна станоўчая, ці то наадварот. Любое выданне, якое адпачаткова бярэцца аўтарам для напісання рэцэнзіі, з першага ж судакранання, знаёмства з аўтарамі, шыльдаю, пад якою выйшла, рэцэнзентамі (калі ёсць) і г. д., ужо выклікае нейкія спярша эмоцыі, а пасля — думкі. Гэтаксама сталася з падручнікам (відаць, найлепей так

маркіраваць выданне, якое, паводле анатацыі, „носіць вучэбны характар”, хоць такой дэфініцыі аўтар чамусьці пазбягае) па „Гісторыі культуры Беларусі” С. А. Парашкова, выдадзеным летась пад грыфам Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова ў мінскім выдавецтве „Беларуская навука”.

Першай асацыяцыяй пры знаёмстве з зыходнымі данымі кнігі (у прыватнасці з месцам выдання) была жартаўлівая прапанова беларускага культуралагічнага мысляра-нетрадыцыяналіста Юрася Барысевіча пабудаваць Савецкі Саюз у „асобна ўзятай краіне”, дзе Магілёўская вобласць з’яўлялася б Таджыкістанам. Да таго ж асабістае знаёмства з нашым усходам было тоесным тэзе згаданага культуролога: на банкете, які ладзіўся пасля літаратуразнаўчай канферэнцыі ў МДУ (люты 2002 г.), мяне ажно страсянула, калі рэй павялі ў духу панславізму „старэйшыя браты” з Расіі, шчыра радуючыся працягу такога „братэрства” (прычым нацыянальна настроеныя „асобы” талерантна, „па-беларуску” нават слова не сказалі папярок, а яны ж там былі, нацыянальна настроеныя! — як тыя суслікі ў траве, якіх не відаць); ды калі да ўсяго наладзілі дыскатку пад спевы найвульгарнага расійскага гурту „Рукі ўверх” — сапраўдны шабаш! — не вытрымаў хаўрусу такой „эліты”, пасунуў, не спужаўшыся марозу, на вакзал чакаць цягніка. Таму месца выдання такой кнігі адразу насцярожыла.

Далей настала чарга рэцэнзентаў. Іх склад даволі неадназначны, што тым больш штурхае да аналітычнага высвятлення зместу падручніка, а менавіта — пытання, чыя ж пазіцыя перамагла. Бо калі імёны Г. Я. Галенчанкі ды А. У. Рагулі гучаць у беларускім гістарыяграфічным дыскурсе нейтральна, то прозвішча П. Ц. Петрыкава хутка ўжо стане сінонімам даследчыкаў, што пішуць «новую старую гісторыю» (дэфініцыя польскага гісторыка В. Сяляшыньскага¹). (Дастаткова глянуць на адну з апошніх публікацый беларускага гісторыка-„аксакала”², каб пераканацца, што яе аўтар шчыры homo sovieticus, але не даследчык). А прозвішча, якое носіць яшчэ адзін рэцэнзент, даўно ўжо стала імем агульным, хадзячай назвай, ці, як сёння модна казаць, брэндам (прашу прабачэння ў яго носьбіта — А. Л. Абецэдарскай, так разумею, дачкі сумна вядомага Л. С. Абецэдарскага).

¹ W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie w latach 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001, s. 11-12.

² П. Т. Петриков, *Основные направления историографии Беларуси конца XX — начала XXI веков*, [у:] *Сучасныя праблемы гістарыяграфіі гісторыі. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі 28 лістапада 2003 года*, ч. 2, Мінск 2003, с. 499-508.

Вось з такім, неадназначным настроем прыступаў я да вывучэння падручніка.

Структурай ён не адрозніваецца ад падобных выданняў: традыцыйныя „Уводзіны”, дзевяць раздзелаў асноўнай часткі, кароткае „Заклучэнне”, спіс выкарыстанай літаратуры з амаль ста пазіцый, дастакова багаты слоўнік тэрмінаў (с. 371-443).

Ва ўводзінах пасля разважанняў стасоўна дэфініцыі „культура” аўтар пераходзіць да разгляду менавіта беларускай гісторыі культуры, адзначаючы, што яна „прайшла асноўныя этапы, характэрныя для еўрапейскай культуры” (с. 5). Далей аўтар закранае метадалагічную праблему вывучэння гісторыі культуры, звяртаючы ўвагу на тое, што такі метадалагічны падыход, які „склаўся за савецкі час” („гаварыць пра культуру, па-першае, як выключна пра культуру мастацкую і, па-другое, як пра „надбудову” — ідэалагічную ілюстрацыю ўсемагутнасці эканамічнага базіса”), „пакуль утрымліваецца ў тыповых праграмах курсаў «Гісторыя Беларусі» і «Гісторыя культуры Беларусі», якія зацверджаны Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь для вышэйшых навучальных устаноў” (с. 7). Такім чынам, чытачу даецца зразумець, у якім рэчышчы выкладаецца матэрыял. Аднак, абнадзейвае пранікшае быццам бы няўрокам, па недаглядзе рэцэнзента прыслоўе „пакуль”, за якім можа хавацца і сапраўдная пазіцыя аўтара.

Пазначаны і мэты, якім служыць гэтае выданне, перадусім — павышэнне нацыянальнай свядомасці насельніцтва, у першую чаргу моладзі (с. 8).

Структурызацыя працы збольшага прывычная для беларускай гістарыяграфіі. Як і павялося, першасная ўвага ў гісторыі Беларусі першай паловы XX ст. удзяляецца ўсходняй частцы краіны, а вось „тэму, якую ўмоўна можна назваць «Культурнае развіццё (жыццё) Заходняй Беларусі»” аўтар „свядома не ўводзіць і падрабязна не разглядае” (с. 9), за чым можа стаяць або яго некампетэнтнасць, або адсутнасць магчымасці больш-менш аб’ектыўна рэпрэзентаваць тую тэму ў дадзеным выданні, бо ў параўнанні з варункамі, створанымі для развіцця беларускай нацыянальнай культуры савецкай уладай, будаўнікі „светлай будучыні” паўсталі б адыёзнейшымі за польскіх шавіністаў II Рэчы Паспалітай, што ў сучасным афіцыйнае Беларусі лічыцца „няправільным”.

Аўтар таксама дэкларуе прынцыпы выкладання матэрыялу: па кампанентах, якія „ўтвараюць і складаюць змест культуры” (адукацыя і асвета, выдавецтва і друк, навука і тэхніка, рэлігія і грамадскія настроі, літаратура і драматургія, тэатр і музыка, жывапіс і скульптура, архітэктура і будаўніцтва, народныя промыслы і на-

родная творчасць), а таксама прысутнічае зварот да разгляду беларускай культуры ў кантэкстах яе гістарычнага развіцця (с. 9).

Не абышлося і без даніны сённяшняму часу, ствараемай прэзідэнтам Беларусі дзяржаўнай ідэалогіі³ (с. 11-13). Наогул подых цяперашняга дыктату практычна не адчуваецца ў першых раздзелах, але ўзмацняецца пры набліжэнні да перыядаў ці момантаў, якія не страцілі палітычнага значэння (прыемным выключэннем з'яўляюцца высновы перадапошняга раздзела).

Нескладаны стыль выкладання, думаецца, адпавядае выданню навучальнага кшталту, маючага на мэце інфармаванне рэцыпіента. Аднак раздзелы як для падручніка завялікія, добра было б іх здрабніць нейкім чынам (хоць бы па тых самых кампанентах, з якіх яны складаюцца). Не перашкодзіла б і выдзяленне найважнейшых месцаў дзеля запамінавання.

Першы раздзел „Культура беларускіх зямель у IX-XIII стст.” (с. 13-51) пасля палітычнай прэамбулы (з яе пачынаецца кожны з раздзелаў, бо сацыяльна-палітычны ж кантэкст у многім дэтэрмінуе развіццё культуры) кратка апісвае прыход хрысціянства на землі Русі і ў гэтай сувязі распаўсюджванне пісьменства, якому ўдзяляецца значная ўвага. Аднак аўтар не рашаецца нават згадаць спрэчкі адносна старажытнасці „Слова аб палку Ігаравым”, хоць сёння яго стварэнне ў XII ст. хутчэй не даказана, чым даказана⁴, тым больш, што пры наяўнасці сур'ёзных контрверсій С. Парашкоў звычайна не пазбягае іхняй згадкі. Справа, мусіць, у такім жа падыходзе да „Слова...” ў свежай акадэмічнай „Гісторыі Беларусі”⁵. Далей падаецца характарыстыка архітэктуры і пасяленняў на-

³ Пра яе яшчэ мала хто ведае, але шмат гавораць. Часцей за ўсё яе прыцып выводзіцца ад адваротнага: адваротнага апазіцыйным палітыкам, адваротнага заходнім тэндэнцыям і ўрэшце адваротнага гісторыкам, якія «скажыце» гісторыю. Бо ў іншым выпадку бакі прыходзяць да агульнага назоўніка, вось, напрыклад, што гаворыцца ў навучальна-метадычным дапаможніку: «История Беларуси должна строиться на национальных приоритетах и позициях белорусского народа, на патриотическом отношении к своему отечеству, то есть исходить из объективных национальных позиций с привлечением репрезентативных документов (белорусских и зарубежных историков) по всем периодам исторического развития белорусов, основываясь на международном характере исторической науки и исторического процесса. Любая нация не может быть жизнестойчивой и стабильной без подлинного и исторически восстановленного прошлого» (Я. С. Яскевич, *Основы идеологии белорусского государства: Вопросы и ответы*, Минск 2004, с. 41-42). Ці ж ад гэтых слоў адмовіліся б тыя, хто нібыта скажае гісторыю?!

⁴ Гл., напрыклад: Э. Кінан, *Слова пра тое, як Яраслаў, князь галіцкі, у султанаў страляў*, „ARCHE-Пачатак”, 2001, № 2, с. 106-115.

⁵ *Гісторыя Беларусі: У 6 т., т. 1: Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.*, Мінск 2000, с. 309-310.

шых продкаў, іх промыслаў і рамёстваў, узнікнення гарадоў і інш., з чаго складваецца панарама багатай протабеларускай культуры, якая „стала важным кампанентам культуры сярэднявечча”.

Раздзел другі „Развіццё культуры Беларусі ў XIV — першай палове XVII ст.” (с. 52-129) звяртае ўвагу, што „пэўны час дамінуючае становішча ў Вялікім княстве Літоўскім займалі цэнтральныя (беларускія) землі” (с. 53). Адпаведным чынам акрэсліваецца роля, якую грала старабеларуская мова ў ВКЛ, і расказваецца пра асноўныя пісьмовыя помнікі тае эпохі, іх стваральнікаў. Прычым на „працэсах, якія адбываліся ў гэты час вакол беларускай мовы” аўтар прыпыняецца падрабязней (с. 55-58). Пры разглядзе фальклорнага пласту беларускага народа падкрэсліваецца яго значэнне і значнасць для беларускай нацыянальнай культуры, традыцый, маралі. Беларуская культура эпохі Адраджэння слушна асвятляецца ў шчыльнай сувязі з еўрапейскім кантэкстам. Коротка, але змястоўна ўспомнены і дэтэрмінаваны найбольш канструктыўныя моманты (з’явы, падзеі, імёны) у развіцці беларускай культуры тагачасна згодна з абранай С. Парашковым парадыгмай кампанентаў. У канцы раздзела ён робіць важную выснову: „Беларуская культура ўключалася ў еўрапейскі культурна-гістарычны працэс, карысталася лепшымі здабыткамі матэрыяльнай і духоўнай культуры суседніх народаў і сама ўносіла адпаведны ўклад у гэты складаны і шматгранны працэс” (с. 129).

Перыяд, які разглядаецца ў наступным раздзеле (другая палова XVII — XVIII ст., с. 130-165), „быў вельмі складаным для Беларусі. (...) Разглядаць гэты перыяд трэба пачынаць зыходзячы з таго, што з другой паловы XVII ст. беларуская мова паступова выцясняецца, а ў канцы стагоддзя ўжыванне яе як афіцыйнай пісьмовай мовы наогул было забаронена. Усё большую моц набірае паланізацыя і акаталічванне беларускага насельніцтва” (с. 130). Аднак гэта не значыць, што культурнае развіццё на Беларусі прыходзіла ў заняпад. Наадварот, яно часамі было імклівейшым чымся ў Кароне Польскай, пра што сведчыць прыведзены прыкладам факт узвядзення ў Нясвіжы першага ў цэлай Рэчы Паспалітай помніка архітэктуры барока — касцёла езуітаў (с. 138). У той жа час аўтар дае зразумець чытачу, што паланізацыя і акаталічванне не спрычыняліся да заняпаду беларускай культуры ў такой ступені, як пры наступе візантыйска-азіяцкай расейшчыны. Напрыклад, што тычыцца Беларускай іканапіснай школы, багацце якой раскрыта ў разглядаемым раздзеле, дык адзначаецца спыненне яе развіцця як самабытнай з’явы „ў выніку забароны уніяцтва і насаджэння праваслаўнай царквой на Беларусі псеўдавизантыйскіх форм мастацтва”

(с. 143), хоць гэты факт „перабег” з наступнага раздзела. Ці не хацеў аўтар гэтым самым падкрэсліць „далучанасць Беларусі да культурнага жыцця Заходняй і Цэнтральнай Еўропы” да падзелаў Рэчы Паспалітай, а значыць, калі працягваць думку далей, і „адлучэнне” беларускай культуры ад еўрапейскага кантэксту пасля захопу нашых зямель Расійскай імперыяй? Рэзюмуючы сказанае ў раздзеле, аўтар дае высокую ацэнку развіццю культуры на Беларусі ў XVII-XVIII стст., хоць у канцы XVIII ст. яго „стрымлівала палітыка царскіх улад, а таксама інтэнсіўная паланізацыя, што закрывала шлях беларускай культуры” (с. 164). Праўда, прыведзеныя прыклады з’яўляюцца лепшымі доказам таго, што першы чыннік (расійскі імперыялізм) быў большай перашкодай, чым польскі фактар.

На самым пачатку раздзела „Культура Беларусі першай паловы XIX ст.” (с. 166-202) канкрэтна гаворыцца пра мэты і інтарэсы Расійскай імперыі на далучаных у канцы XVIII ст. землях, а менавіта — „дасягненне пэўнага сацыльна-эканамічнага і культурна-этнічнага адзінства расійскага і беларускага грамадства” (с. 166). Ды неўзабаве, забягаючы наперад, аўтар, нягледзячы на канстатаванне жорсткага ўціску пад прэсам расійскай культурнай палітыкі (пры далейшым працягу значных уплываў пальшчызны) заключае: „І ўсё ж у дачыненні да нацыянальна-культурнага развіцця беларускага народа далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі аб’ектыўна адыграла станоўчую ролю” (с. 169). Маўляў, „яно стварыла такую сітуацыю, якая востра паставіла праблему нацыянальнай самаідэнтыфікацыі беларусаў” (с. 169). Аднак аўтар забывае, што менавіта такім чынам назоў „Беларусь” і этнонім „беларусы” замацавалася на гістарычнай Лігве сярод ліцьвінаў⁶, выцесніўшы гэты палітонім і тым самым завуалюваўшы права беларусаў на спадчыну Вялікага княства Літоўскага, больш таго, пазбавіўшы беларускі народ гістарычнай памяці⁷. Канешне, гісторыя не мае ўмоўнага ладу, але, думаецца, што прабуджэнне народа, утварэнне беларускай нацыі

⁶ Гэтая тэза прысутнічае ў многіх працах Я. Станкевіча, сабраных у: Я. Станкевіч, *Гістарычныя творы*, Мінск 2003, сс. 776.

⁷ Тут будзе дарэчна працягваць А. Ліса: «Гістарычная памяць, традыцыі, культурная спадчына былі не адзінай крыніцай беларускай ідэі. Важнае значэнне пры яе ўзнікненні і фармаванні адыгралі вонкавыя фактары. Перш наперш павевы рамантызму, што прыйшлі з Заходняй Еўропы, і выкліканае імі адраджэнне паўднёвых і заходніх славян» (А. Ліс, *Беларуская ідэя і адраджэнне славян. 20-90-я гады XIX стагоддзя*, „Полымя”, 1993, № 4, с. 211). Нейкага хоць бы намёку на станоўчасць расійскага фактару ў станаўленні беларускай нацыі ў дастаткова кампетэнтнага даследчыка (маецца на ўвазе А. Ліс) не знаходзім (асабліва гл. с. 219-220 яго артыкула), як і не знаходзім сярод спісу літаратуры ягоных падставовых твораў (але ж хіба аднаго яго?).

ў разуменні новай гісторыі больш паспяхова адбывалася б у адносна дэмакратычнай Рэчы Паспалітай, а не ва ўмовах рэжыму „турмы народаў” (Ленін). Тым больш, што, па прызнанні аўтара, многія паказчыкі культурнага жыцця былі вышэйшымі за расійскія. І гэта С. Парашкоў чамусьці называе „складанай сітуацыяй” „на далучаных землях” (с. 170)! Атрымліваецца, згодна яго логікі, чым ніжэйшы ўзровень асветы (менавіта яе прыклад прыводзіцца), тым менш складанасцей. Неадэкватны падыход для культуролога. Далейшае ж асвятленне працэсаў у сферы культуры адбываецца звольна палітычна нейтральна і блізка да аб’ектыўнасці, а самае галоўнае — па сутнасці. Але (і тут лёгка знаходзіцца сваё сакраментальнае „але”) — аднабакова. Ізноў закрываюцца вочы на шкоду, нанесеную расійскім панаваннем, бо тады „разгарнуўся рабунак нашых нацыянальных скарбаў, пра якія горка чытаць і немагчыма пісаць без абурэння. (...) Каланізатары пагрузілі на фурманкі 256 пудоў кніг. Публічная бібліятэка ў сталіцы прысабечыла «все редкие и роскошные издания, коих она не имеет и, следовательно, могущие служить ее украшением» — 177 кніг і 106 рукапісаў. Пецярбургскі ўніверсітэт урваў 6 260 тамоў, маскоўскі — 454 (пераважна па медыцыне), Галоўнае імперскае ўпраўленне духоўных спраў «иностранных вероисповеданий» — 3 056”⁸. Можна працягваць, але ці ж ужо гэтага мала хаця б для кароткай згадкі? Падвядзенне вынікаў раздзела ў параўнанні з папярэднім і не мае ацэнкі ці канатацыі прагрэсіўнасці культурнага развіцця беларускай нацыі: „Беларускі народ здолеў захаваць этнічнае аблічча, родную мову і жаданне яе ўжываць і нават пры вялікіх стратах адстаяць сваю нацыянальную перспектыву” (с. 202).

Раздзел „Культура Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. Рух за беларускае культурнае адраджэнне” (с. 203-241) дакладней ахоплівае храналагічны перыяд з 1861 г. (добры дзесятак гадоў выпадае, што не адпавядае назве) да восні 1917 г. Пасля азначэння нацыі ідзе грунтоўны і паказальны (трохі большы за папярэднія) агляд палітычнай, эканамічнай, сацыяльна-дэмаграфічнай сітуацыі на Беларусі, паказчыкі якой сведчылі „пра эканамічнае нераўнапраўе беларускай нацыі, яе малую канкурэнтаздольнасць не толькі ў эканамічным, але і ў культурным жыцці” (с. 206). Асобна падкрэсліваецца склад інтэлігенцыі „Северо-Западного края”, у шэрагах якой беларусы складалі 15,8% (трэція пасля яўрэяў — 55,1% і рускіх 19,3%) з усіх разам 9 тыс. (с. 207). Дый тыя паўтары тысячы інтэлігентаў-беларусаў, як лічыць аўтар, „не дараслі

⁸ У. Арлоў, *У пошуках украдзенага скарбу. Гістарычнае эсэ, „Полымя”, 1993, № 4, с. 144.*

да асэнсавання сваіх асобных ад расійскай рэчаіснасці ці польскай ідэі дзяржаўна-палітычных ідэалаў” (с. 207), „важнай асаблівасцю” чаго С. Парашкоў лічыць „страту пераемнасці”, аднак сярод яе прычын ізноў-такі не называе пазбаўленне беларускага народа права на спадчыну ВКЛ (у тым ліку і шляхам інспіравання беларускага наймення, чаго люд паспаліты ў большасці сваёй не разумеў, самаідэнтыфікуючыся ў лепшым выпадку ліцьвінамі, а то і „па-просту” — „тутэйшымі”). Таму, зразумела, перад культурнымі дзеячамі Беларусі стаяла нялёгкае задача — нават не адраджэння, а хутчэй перараджэння ў новай якасці ці паўторнага нараджэння нацыі ў разуменні новай гісторыі хоць і са спазненнем на фоне суседніх народаў, „вясна” каторых апераджала вясну народа гіпербарэяў (якіх Геродот бачыў на тэрыторыі будучай Беларусі). Найбольшая ўвага ў раздзеле ўдзяляецца апошнім дваццаці гадам азначанага перыяду: толькі к гэтаму часу развіццё беларушчыны змагло набыць імкліваасць, якая жыццёсвяджальна засведчыла, што беларусы ды іхняя культура не толькі не міф, які лабіруецца кімсьці з суседзяў, але і арыгінальная нацыя са сваёй шматвяковай гісторыяй і не менш багацейшымі, чым у суседзяў, культурнымі пластамі.

Шостым раздзелам „Культурнае будаўніцтва на Беларусі (кастрычнік 1917-1941 гг.)” (с. 242-303) аўтар чарговы раз пацвярджае, што ён ці то не надта абазнаны ў палітычных працэсах (якія не страцілі актуальнасць і сёння), ці то, шукаючы „залатую сярэдзіну”, свядома дапускае супярэчлівыя свяджэнні па суседству адно ад аднаго (чаго прыкметна менш здараецца, калі ён займаецца непасрэдным асвятленнем тэмы падручніка). Кажучы, што пасля „Кастрычніцкай рэвалюцыі ўзнікла рэальная магчымасць нацыянальна-культурнага адраджэння беларускага народа” (с. 242), С. Парашкоў не толькі не падмацоўвае аргументамі гэту тэзу, але і надалей фактычна канстатуе, што бальшавіцкая ўлада (у адрозненне ад шырокай культурна-асветнай дзейнасці БНР, апісанне якой заняло адно тры старонкі — с. 244-246) адпачаткова не прадугледжвала беларускага адраджэння, сярод чыннікаў, „вытокаў” якога (с. 250) аўтар справядліва не бачыць фактар, савецкай улады. Аўтар аддае ёй належнае ў правядзенні адукацыйнай палітыкі. Але за голай статыстыкай не раскрываецца фактычны ўзровень намінальнай адукацыі і сутнасць працэсаў, у ходзе якіх зжываліся нацыянальныя элементы (пра гэта — адным сказам) з далейшай русіфікацыяй і татальна насаджалася ідэалагізацыя навучання. Дый наогул, як сведчаць сучасныя даследаванні, беларусізацыя — гэта быў усяго толькі крок для выяўлення і элімінацыі яе перадумоў і праваднікоў, гэта быў сродак для вырашэння „шэрагу вельмі важных задач унутра-

най і знешняй палітыкі”, прымяненне якога пасля выканання яго функцыі было згорнута⁹. С. Парашкоў, аднак, засяроджае ўвагу на тым, што дасягненні беларусізацыі і многія яе дзеячы былі знішчаны, беларуская мова шляхам рэформы набліжалася да рускай (с. 265-267). Ды ўсё ж ён упарта не хоча заўважаць (ці прымаць у разлік) сапраўдныя адносіны бальшавікоў да нацыянальна-культурнай спадчыны беларусаў, якія напаўнату адлюстраваны ў словах аднаго з кіраўнікоў кампартыі БССР В. Кнорына: „Мы так раскрытыкуем Смаляцічаў і Тураўскіх, што двух радкоў ім будзе шкада прысвяціць у нашай гісторыі, бо яны ідуць ад іншай лініі, а не ад лініі працоўных мас”¹⁰. У высновах аўтар не схільны ў поўнай ступені ацэньваць нанесеную бальшавіцкім таталітарызмам шкоду беларускай культуры, хоць і прызнае яе „неапраўнай” (с. 294). З шэрагу пазначаных для сябе заўваг агалошу яшчэ адну: сімптаматычна, што імя, як нехта сказаў, бацькі беларускай драматургіі Ф. Аляхновіча аказалася «нефарматыным» (ці нефармальным?) для гэтага падручніка.

У гэты ж раздзел уключаны перыяд германа-савецкай вайны 1941-1944 гг., які С. Парашковым падаецца аднабока: цалкам ганіцца развіццё беларускай культуры пад германскай акупацыяй у процілегласць савецкаму апекаванню гэтага працэсу (па абодва бакі фронту). Між тым у гістарыяграфіі на захад ад Буга час германскай акупацыі, бывае, называюць ледзь не беларускім культурным адраджэннем, і, як даказаў Юры Туронак, у гэтым маецца немалая доля рацыі¹¹.

Квінтэсенцыяй раздзела „Развіццё культуры БССР у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе (1945-1956 гг.)” (с. 304-319), думаецца, з поўным правам можна назваць прызнанне аўтарам прасякнутасці культурнага жыцця „сталінскім таталітарызмам ва ўсіх накірунках літаратуры, асветы, навукі, мастацтва”, пануючай ідэалогіяй і класава-партыйным падыходам (с. 319), хоць і прўных немалаважных набыткаў тагачасна таксама адмаўляць нельга.

Наступны перыяд (другая палова 1950-х — першая палова 1980-х гг.), як і папярэдні, не атрымаў шырокага, разгорнутага асвятлення, заняўшы паўтара дзясятка старонак (с. 320-334), хоць, як праві-

⁹ І. Клімаў, *Беларусізацыя ў дакументах*, „Беларускі Гістарычны Агляд”, т. 8, сш. 1-2 (14-15), Менск 2001, с. 273-295. Гл. таксама: *Беларусізацыя: 1920-я гады: Дакументы і матэрыялы*, Мінск 2001, с. 270.

¹⁰ Па: М. Касцюк, *Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі*, Мінск 2000, с. 42. Варта працытаваць далей непасрэдна М. Касцюка, бо падобных радкоў у разглядаемым падручніку няма: „Такія адносіны з боку партыйнага кіраўніцтва да дзеячаў нацыянальнай культуры былі характэрнымі не толькі для таго часу [1927-1928 гг. — А. Т.] (...) але і для наступных дзесяцігоддзяў” (падрэслена мной — А. Т.).

¹¹ J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa — Wrocław 1989, s. 186.

ла, у сінгэзах па гісторыі ступень увагі па меры набліжэння да сучаснасці ўзрастае. У гэтым раздзеле аўтар дыпламатычна пазбягае ацэнкі палітычнай сітуацыі, у якой развівалася культура Савецкай Беларусі, адзначаючы яе супярэчнасць, і побач з адзначэннем пспехаў кажа пра правядзенне русіфікацыі і „празмернай ідэалагізацыі”, абмежаванне „свабоды творчасці”, „дэфіцыт нацыянальнай культуры”, „страту нацыянальнай свядомасці” (с. 334), што сталася нечаканасцю пасля многіх „прарасійскіх” рэверансаў. Гэта наводзіць на думку, што розныя раздзелы рэцэнзавалі розныя рэцэнзенты, таму і сустракаюцца некаторыя непаслядоўнасці.

Затое апошні раздзел „Сучаснае культурнае жыццё Беларусі” (с. 335-366) нібыта „кампенсуе” ўсе ідэалагічныя „недапрацоўкі” С. Парашкова. Паводле яго можна падумаць, што ўздым навуковага і культурнага развіцця наступіў з сярэдзіны 1990-х гг. (чытай: пасля абрання прэзідэнтам А. Лукашэнкі, больш таго: згодна кантэксту трэба разумець, што ў сувязі з тым абраннем — гл. с. 337), хоць аўтар, падводзячы рысу раздзелу, адзначае наяўнасць недапрацовак у дзяржаўнай палітыцы, але пазбягае на іх указваць. Так, відаць, каб не ісці ў рожкі з афішэзам, наступствы ўвядзення рускай мовы другой дзяржаўнай „тактоўна” абмінаюцца. Іншы раз інфармацыя зусім не адпавядае рэчаіснасці: пра ліберальныя варункі для літаратурнай творчасці (с. 347), хоць вядома, што Славамір Адамовіч апынуўся за кратамі менавіта за верш, чым паўтарыў лёс згаданага С. Парашковым Алесья Дудара (с. 273). Не чугно ў кніжцы і голасу „сумлення беларускай нацыі”, як называлі В. Быкава, — унісону не атрымалася б. Багацейшы пласт культуры (перадусім фольк- і рок-музыка, мастацкай літаратуры, гісторыі) таксама застаецца па-за ўвагай, відавочна, з прычыны неляяльнага стаўлення іх дзеячоў да сённяшняй дзяржаўнай палітыкі ў сферы культуры (гэта, мусіць, прадстаўнікі той напаяндэрграўнднае культуры С. Парашковым называюцца нігілістамі (с. 348, 359). І гэта не ўсё, але, думаецца, досыць. Што зробіш? Кан’юнктура — яна была і будзе.

Галоўнае, што можна і нават неабходна вынесці з падручніка, дык гэта ўсведамленне неспрыяльных, за выключэннем рэдкіх часавых адрэзкаў, умоў развіцця беларускай культуры, пры якіх яе выжыванне з’яўляецца ці не лепшым доказам яе самабытнасці і значнасці, нягледзячы на сумненні і абвяржэнні сапраўдных нігілістаў, у тым ліку самага высокага рангу.

Істотным недахопам гэтага навучальнага дапаможніка з’яўляецца адсутнасць фотаздымкаў і рэпрадукцый, што дзіўна для кнігі падобнага кшталту. Яны б чытачу ў многіх выпадках змаглі б расказаць больш, чым вербальнае апісанне аўтара.

Нягледзячы на часам рэзкую крытыку ў гэтай рэцэнзіі, але ўлічваючы беднасць падобнай бібліяграфіі, неабходна сказаць, што ў цэлым падручнік варты ўвагі выкладчыкаў і студэнтаў, хоць некаторыя ацэнкі і моманты, якія рэзюмавалі матэрыял, яму ж (матэрыялу) не зусім, а іншы раз зусім не адпавядалі, будучы відавочна надуманымі з кан'юнктурнай прычыны, што, улічваючы сітуацыю, даравальна (да таго ж, можа, студэнтаў і навучэнцаў некаторыя супярэчнасці, розначытанні падштурхнуць да самастойнага аналізу і — галоўнае — сінтэзу; а змест апошняга, недалужнага раздзела маладым пакаленнем, якое ведае сучасны культурны дыскурс Беларусі з сярэдзіны, без сумневу, атрымае належныя крытычныя ацэнкі, вось толькі, каб яны з „дапамогай” юнацкага максіmalізму аўтаматычна не экстрапаліраваліся татальна на ўвесь падручнік, які мае і ня мала добрых старонак). Думаецца, недахопы гэтага вучэбнага выдання з грыфам дзяржаўнай установы можна „спісаць” на этап сучаснай навукі і культуры афіцыйнай Беларусі, які трэба перажыць. Аўтар навучальнага дапаможніка ўсё ж у пэўнай ступені разбурае стэрэатып, які склаўся ў многіх беларускіх інтэлектуалаў пра *made in Magilë*, як пра нешта непаўнавартаснае (у першую чаргу ў гістарычна-культурным плане). Магчыма, падручнік С. Парашкова, як і працы яшчэ аднаго руплівага гісторыка-магіляўчанина І. Марзалюка, стане прыступкай да развенчвання, як той казаў, брэнда беларускага Таджыкістана.

Анатоль Графімчык
(Брэст)

Бэрнгард К'яры, *Штодзённасць за лініяй фронту: Акупацыя, калябарацыя і супраціў у Беларусі (1941-1944 гг.)*, пер. зь ням. Л. Баршчэўскага; навук. рэд. Г. Сагановіч, Менск 2005, сс. 390¹.

Książka Bernharda Chiari może służyć białoruskim uczonym jako znakomity przykład alternatywnej dla radzieckiej metodologii badań historii najnowszej. Historyk niemiecki pisze o okupacji Białorusi przez armię niemiecką, reprezentującą jeden z najbardziej zbrodniczych systemów politycznych świata. Większość pracy jest poświęcona przedstawieniu postaw społeczeństwa Białorusi, które poniosło relatywnie największe straty podczas II wojny światowej. Autor książki jest świadomy rozmiaru zbrodni popełnio-

¹ Książka ukazała się po raz pierwszy w języku niemieckim: Bernhard Chiari, *Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941-1944*, Düsseldorf 1998.

nych przez jego rodaków na Białorusi, nie pomniejsza ani zła oprawców, ani krzywd ofiar, unika postawy tak charakterystycznej dla historyków polskich lub białoruskich, polegającej na obronie określonej racji stanu — politycznej, państwowej lub narodowej. Jednocześnie tam, gdzie to możliwe, broni godności narodu niemieckiego, czyni to w sposób odbierający jego czytelnikom stawianie zarzutu o stronniczość. Pokazuje, że wśród Niemców, tworzących system okupacyjny, zdarzały się osoby zasługujące na szacunek.

Chiari na kilkuset stronach tekstu starał się pokazać, że piekło na Białorusi w okresie okupacji niemieckiej było po części wywołane zastałą sytuacją na tym obszarze. Konflikt trzech racji stanu — białoruskiej, polskiej i radzieckiej — nakładał się na złożone stosunki etniczne, religijne i polityczne, istniejące przed wkroczeniem armii niemieckiej. Autor daje liczne przykłady, jak niemiecki system okupacyjny był świadomie wykorzystywany do niszczenia przeciwników przez wszystkie skonfliktowane strony. Jeszcze częściej zbrodniczy aparat angażowano do załatwiania porachunków osobistych (s. 159-165). Chiari wprawdzie nie pisze tego wprost, lecz daje do zrozumienia, że winni koszmaru byli nie tylko Niemcy, lecz także Białorusini, Polacy, Rosjanie, Litwini, Łotysze, bolszewicy. Trudno mu odmówić racji, gdyż podaje zbyt liczne fakty potwierdzające taką tezę. Oprawcy miejscowego pochodzenia byli często gorsi od tych, którym służyli (s. 203-209). Wielokrotnie w różnej formie wskazuje, że wina Niemców była niepodważalna, lecz po lekturze książki u czytelnika może powstawać wrażenie, że inni byli współwinni niemal w równym stopniu.

W 2005 r. w Mińsku ukazało się także dzieło uczonych z Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi, opisujące dzieje Białorusi i jej mieszkańców w okresie II wojny światowej². Porównanie treści obu prac wskazuje na ogromne dysproporcje dzielące historiografię białoruską od zachodnioeuropejskiej. Książka historyków z Akademii Nauk Białorusi powstała według najlepszych wzorców historiografii radzieckiej, zapewne dla uczczenia 60. rocznicy zwycięstwa na faszyzmem. Od zdjęcia obecnego prezydenta z weteranami na odwrocie strony tytułowej po ostatni akapit autorzy dowodzą o słuszności radzieckiej racji stanu, która przyniosła wolność Białorusinom i pokój całemu światu. Rzeczywistość okupacyjna występuje w relacjach dwubiegunowych, z czarno-białym kontrastem, to, co słuszne, jest wyraźnie oddzielone od tego, co niesłuszne. Choć treść tego dzieła naukowego oparta jest na faktach, lecz tak dobranych, aby potwierdzały wizję historii II wojny światowej współczesnych władz państwowych.

Czytając opracowanie Bernharda Chiari dostrzega się wysiłek autora, zmierzający do zrozumienia ludzi, którzy tworzyli ówczesną rzeczywistość. Historyk niemiecki starał się pokazać z bliska oprawców i ich ofiary, przy-

² *Bielaruś w gody Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941-1945*, red. A. Kowalenia, Minsk 2005, ss. 542.

wrócić pamięć o setkach tysięcy niewinnie zamordowanych, pozbawionych dzieciństwa, okaleczonych fizycznie i psychicznie, pozbawionych majątku i godności ludzkiej. Często trudno mu oddzielić zbrodniarzy od ofiar, bowiem ci sami ludzie, którzy dokonywali czynów haniebnych, niekiedy sami stawali się ofiarami tych, których starali się zniszczyć.

W roli jednoczesnych oprawców i ofiar autor postrzega także białoruskich policjantów, zwłaszcza tych, którzy wstępowali na służbę wojskową z pobudek patriotycznych, z nadzieją na udział w tworzeniu narodowego wojska, i gdy po przeszkoleniu jednostki te przekształcano w formacje policyjne. Białoruskie bataliony — obok litewskich, łotewskich, polskich, ukraińskich i kaukaskich — często dowodzone przez niemieckich oficerów były jednym z ważniejszych elementów zbrodniczego systemu (s. 176-177). Celem młodych ludzi, którzy zgłaszali się do białoruskiego wojska była walka o własne państwo, tymczasem zostali zmuszeni do walki z własnym społeczeństwem. Przez podziemie byli oni traktowani jako zdrajcy i zbrodniarze, zabijani z większą gorliwością niż Niemcy. Represjom podlegały także ich rodziny.

Praca Chiariego jest drugim po książce Jerzego Turonka opracowaniem autorskim będącym próbą oceny złożoności stosunków politycznych na Białorusi podczas II wojny światowej³. Są to dwa bardzo różne punkty widzenia okupacyjnej rzeczywistości. Obaj autorzy wyznaczyli sobie inne cele, zastosowali odmienne metody badawcze, doszli także do rozbieżnych tez i wniosków. Chiari z całą stanowczością obalił tezę Turonka o Wilhelmie Kube jako dygnitarzu hitlerowskim przychylnym białoruskiemu ruchowi narodowemu (s. 69). Według niemieckiego historyka, Kube był tylko jednym z tych, którzy gorliwie budowali system terroru i zbrodni na Białorusi.

Pierwszy rozdział pracy Chiari całkowicie poświęcił omówieniu metodologii badań, przedstawieniu wykorzystanych źródeł oraz historiografii na temat losów Białorusi podczas II wojny światowej. Podstawą do napisania pracy były głównie zasoby archiwalne znajdujące się na terenie Białorusi. Na uwagę zasługuje fakt wykorzystania na ogół niedostępnych dla badaczy białoruskich dokumentów znajdujących się w zbiorach KGB. Autor wprawdzie uwzględnił opracowania naukowe historyków białoruskich, rosyjskich i polskich, lecz w wykazie wykorzystanej literatury dominują dzieła badaczy niemieckich.

W drugim rozdziale wydaje się, że autor niezbyt trafnie zdefiniował położenie geopolityczne Białorusi w okresie międzywojennym jako peryferii Polski i Związku Radzieckiego. Dla obu państw była to raczej strefa przyfrontowa, gdzie nieustannie trwała bezwzględna walka o wyniszczenie rzeczywistych i domniemych przeciwników, traktowanych jako potencjalni sojusznicy sąsiedniego państwa. Po obu stronach granicy ryskiej natural-

³ J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993.

nym podejrzanym i wrogiem jednocześnie uczyniono białoruską elitę intelektualną. Dlatego ci, którzy nie zostali zniszczeni z nadzieją oczekiwali na zrozumienie ich sprawy narodowej ze strony Niemiec.

Wiele miejsca autor poświęcił scharakteryzowaniu niemieckiej władzy okupacyjnej. Zwraca on uwagę, że bardzo wielu Niemców było chętnych do pracy w administracji na terenie Białorusi. Głównymi motywami były perspektywy zrobienia szybkiej kariery oraz zdobycie majątku. Niektórzy urzędnicy szybko przeistaczali się w średniowiecznych feudałów, odbierając miejscowym chłopom ziemię oraz traktując ich jako swoich poddanych w epoce najgorszego reżimu pańszczyźnianego (s. 77).

Chiari znakomicie przybliży atmosferę panującą wśród funkcjonariuszy niemieckich pracujących w okupowanej Białorusi. Jest to nowy element w dotychczasowej literaturze naukowej na Białorusi, bowiem pokazuje rzeczywistość od tej strony, która była zarezerwowana wyłącznie dla oprawców. Na podstawie listów do rodzin i wspomnień spisanych przez urzędników, policjantów i żołnierzy niemieckich autor doszedł do wniosku, że główne uczucie, które im towarzyszyło, to strach, głównie przed partyzantami. Obraz partyzanta radzieckiego w oczach Niemców w znacznym stopniu przypomina zresztą wizerunek współczesnego irackiego bojownika w amerykańskich i europejskich środkach masowego przekazu. Partyzant radziecki był przebiegły, chytry i bezwzględny, występował jako grajek uliczny, handlarz, policjant, a nawet oficer niemiecki. Mógł być wszędzie i o każdej porze. Jedyńm jego celem było zabijanie Niemców.

Strach i niepewność — stwierdza autor — stale towarzyszyły miejscowej ludności (s. 90-94). Nigdy nie było wiadomo kto przychodził do domu i prosił o wsparcie. Niemcy, aby sprawdzić lojalność, często sami organizowali „fałszywe bandy” (grupy partyzanckie). Każdy przejaw sympatii lub pomoc udzielona „fałszywym bandytom” w najlepszym wypadku kończyły się wysłaniem do obozu koncentracyjnego.

Bardzo negatywnie niemiecki historyk ocenia różnych specjalistów przysyłanych z Berlina na Białoruś. Często byli to prymitywni osobnicy, bez edukacji i znajomości miejscowych realiów. Nędzę miejscowej ludności oceniali jako wynik przynależności do gorszego gatunku ludzkiego. Sami siebie zwalniali z przestrzegania podstawowych norm moralnych wobec ludności białoruskiej. Ignorowali nawet instrukcje władz centralnych nakazujące zachowanie określonych reguł wobec mieszkańców niezaangażowanych w działalność antyreżimową (s. 104-105). Nikt do tej pory bardziej przekonująco nie przedstawił mechanizmów dewastacji białoruskiego dziedzictwa kulturowego jak autor tej publikacji. Miliony tomów ksiąg bezmyślnie skazano na zniszczenie (s. 107-110).

Rozdział IV zatytułowany *Kolaboracja, białoruski nacjonalizm i samorządność* w dużej mierze poświęcony jest relacjom białorusko-niemieckim

w czasie istnienia Białoruskiej Centralnej Rady. Choć — jak kilkakrotnie stwierdza autor — był to zupełnie marionetkowy rząd, to próbował wpływać na sytuację w okupowanym kraju, mając na względzie głównie interes miejscowej ludności. Przez Niemców białoruski obóz narodowy nigdy nie był traktowany jako istotny czynnik życia politycznego w okupowanym przez nich kraju. Główną przyczyną słabości zarówno BCR, a wcześniej Białoruskiej Samopomocy Ludowej — zdaniem niemieckiego historyka — był ograniczony kontakt z własnym społeczeństwem i próba osiągnięcia celów narodowych w oparciu o okupacyjny reżim (s. 138). „Niemiecka administracja — pisze Chiari — widziała w białoruskich strukturach nie samodzielnych partnerów, a pomocniczą siłę w realizacji niemieckich interesów. Białorusini byli adresatami rozkazów i musieli wykonywać niemieckie instrukcje” (s. 144). Znacznie więcej uwagi poświęcali Niemcy Cerkwi prawosławnej, którą postrzegali w przyszłości jako instrument wpływania na postawy miejscowej ludności.

Na uwagę zasługuje opisanie przez autora systemu policyjnego w okupowanej Białorusi (rozdział V), za którego sprawą każdego dnia dokonywał się terror i przemoc wobec ludności. Niemcy występowali najczęściej w roli dowódców w batalionach policji złożonych z miejscowej ludności lub sprowadzonych z okupowanej Litwy, Łotwy lub Ukrainy. W niektórych regionach Białorusi niemiecki system okupacyjny był niemal całkowicie oparty o policję polską lub ukraińską. Policjanci białoruscy to najczęściej synowie chłopscy w wieku 18-22 lat. Motywem wstępowania do policji — zdaniem autora — była najczęściej chęć zrobienia kariery lub przedłużenia służby policyjnej rozpoczętej w strukturach władzy polskiej lub radzieckiej, zabezpieczenia materialnego, a w zachodnich rejonach także zemsty za kolektywizację, deportację najbliższych lub inne represje popełnione w latach 1939-1941. Niezależnie od motywów Chiari o policjantach ma jednoznaczna opinię: „Kompromitowali siebie już samym faktem podpisania odpowiednich zobowiązań. (...) Służbowa przysięga, którą obowiązani byli składać, formalnie przywiązywała ich do narodowo-socjalistycznego systemu eksploatacji” (s. 185).

Cały rozdział pracy (VIII) Chiari poświęcił omówieniu stosunków polsko-białoruskich pod okupacją niemiecką. Autor nie miał wątpliwości, iż był to stan wojny prowadzonej przez obie strony głównie z wykorzystaniem niemieckiego systemu represji. Walka o wpływy w policji i administracji cywilnej, fałszywe oskarżenia i donosicielstwo w celu fizycznego wyeliminowania elit drugiej narodowości to fakty, które tworzyły wojenną rzeczywistość na pograniczu polsko-białoruskim. Jeden z podrozdziałów zatytułowany *Polacy jako ofiary i zbrodniarze* (s. 285-294) w sposób niezwykle wyważony przedstawia całą złożoność problemu polskiego na obszarze okupowanej Białorusi.

Książka niemieckiego historyka niewątpliwie należy do najlepszych opracowań dotyczących okupacji hitlerowskiej w Europie Wschodniej. Pokazuje rzeczywistość ze wszystkich stron występujących konfliktów. Niemiecki system okupacyjny wyzwolił najgorsze instynkty wśród niektórych jednostek miejscowej społeczności. Ze spokojnych, młodych ludzi, często wbrew ich woli, czynił zbrodniarzy. Wprawdzie niewiele zdjęć zamieszczono w tej pracy, lecz ich treść stanowi na tyle plastyczny obraz, że pozwala czytelnikowi dostrzec cały rozmiar gigantycznej tragedii, która dotknęła ludność Białorusi podczas II wojny światowej. Tragizm był tym większy, że od panującego wówczas zła nikt nie mógł uciec.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Ігар Пушкін, *Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці ў 20-я гады ХХ ст.*, Міністэрства Адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі «Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт харчавання», Магілёў 2004, сс. 168.

Autor jest historykiem, koncentrującym się w swojej dotychczasowej pracy przede wszystkim na wydarzeniach związanych z dziejami Mohylewa i regionu. Pod jego redakcją ukazało się już pięć prac zbiorowych poświęconych tej problematyce. Ponadto jest autorem lub współautorem sześciu książek i ponad 120 artykułów, które w znacznej części odnoszą się do kwestii mniejszości narodowych, przede wszystkim tych, które zamieszkiwały Mohylewską ziemię. Były one publikowane nie tylko na Białorusi, ale również w Polsce i Rosji, co w znacznym stopniu dawało szansę szerszej popularyzacji tej dość wąskiej problemowo tematyki.

Igor Puszkina w przygotowanej monografii przeanalizował niezwykle interesujący okres pierwszych lat funkcjonowania Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Był to czas radykalnych przemian społecznych, które diametralnie przewartościowały dotychczasowe kulturowo uwarunkowane hierarchie norm. Drugim ważnym elementem było kształtowanie nowej formy białoruskich struktur państwowych w warunkach radzieckich. Niewątpliwie system polityczny w tym czasie cały czas ulegał transformacji, eksperymentując i poszukując nowych rozwiązań. W sposób swoisty wpływało to chociażby na podejście do kwestii narodowościowych, zwłaszcza w okresie Nowej Polityki Ekonomicznej, kiedy stwarzano pewne ograniczone możliwości rozwoju inicjatywy ludności, kształtując jednak przede wszystkim nowego człowieka radzieckiego. Jedną z dróg osiągnię-

cia tego celu było umożliwienie funkcjonowania instytucji mniejszości narodowych, które głównie w ojczystym języku miały krzewić idee rewolucji proletariackiej.

Kwestie te nie zostały jeszcze dotychczas w pełni zbadane oraz spopularyzowane zarówno w pracach naukowych, jak i publicystyce. Z polskich badaczy do tej problematyki odnosili się w różnych aspektach m.in. Roman Dzwonkowski, Eugeniusz Mironowicz, Mikołaj Iwanow, Marek Sobczyński, Piotr Eberhardt, Tomasz Dąbala (pseud. Włodzimierz Tęgoborski), Krystyna Sierocka, Krystyna Kawecka, Jan Myśliński, Iryda Grek-Pabisowa, Helena Głogowska, Jan Gajdel. Podobnie na Białorusi tematyka oczekiwała na dogłębnější analizę. Liczne publikacje odnoszące się do tej problematyki pojawiły się dopiero w latach dziewięćdziesiątych. Igor Puszkín w swojej pracy wypełnia jednak istotną lukę skupiając się na aspekcie społeczno-politycznym. Autor zwraca uwagę na fakt, iż na obecnym terytorium Białorusi od wieków żyją liczni przedstawiciele mniejszości narodowych: Polacy, Rosjanie, Ukraińcy, Litwini, Łotysze, Tatarzy, Żydzi, Cyganie i inni. Według niego niemożliwe jest nauczanie historii i kultury kraju bez uwzględnienia ich wkładu i roli w formowanie się narodu białoruskiego.

Omawiany okres poprzedzony był z jednej strony silnym dążeniem narodów do rozwoju własnych społeczności, a z drugiej intensywną polityką rusyfikacyjną. Upadek caratu w znacznym stopniu zintensyfikował aspiracje do samostanowienia narodów. Stało to jednak w sprzeczności z działaniami bolszewików, którzy stopniowo przejęli władzę na większości terytorium Imperium Rosyjskiego. Podstawy ich polityki narodowościowej zostały sformułowane w latach 1921-1923 na X i XII Zjeździe Komunistycznej Partii (bolszewików). Zakładały one tworzenie warunków umożliwiających wielu nacjom awans, ich rozwój ekonomiczny, socjalny, kulturowy, jak też równouprawnienie. W dużej mierze pozostawało to jednakże teorią, gdyż w praktyce pewne ułatwienia w funkcjonowaniu mniejszości miały służyć jedynie pozyskaniu ich dla idei państwa radzieckiego i skomunizowaniu. Autor zwraca jednak uwagę, iż w latach dwudziestych z wszystkich narodowości największe korzyści odnieśli Białorusini, stanowiący zdecydowaną większość mieszkańców. Było to konsekwencją oficjalnej polityki białorutenizacji.

Jak wynika z urzędowych danych po zakończeniu działań zbrojnych (I wojna światowa, rewolucja, wojna polsko-radziecka) w drugiej połowie lat dwudziestych sytuacja ludnościowa była stabilna. W 1926 roku określono następującą strukturę narodowościową republiki: Białorusini — 80,6%, Żydzi — 8,2%, Rosjanie — 7,7%, Polacy — 1,92%, Ukraińcy — 0,69%, Łotysze — 0,3%, Niemcy — 0,15%, Litwini — 0,14%, Cyganie — 0,05%, Estończycy — 0,02%, Tatarzy — 0,01%, inni — 0,13%. Natomiast w 1930 r. proporcje te przedstawiały się następująco: Białorusini — 80,2%, Żydzi — 8,5%, Rosjanie — 7,8%, Polacy — 2%, Łotysze — 0,3%, Tatarzy — 0,1%,

Litwini — 0,1%, Niemcy — 0,1%, inni — 0,2%. Niewielkie różnice pomiędzy danymi mogą wynikać np. z ruchów migracyjnych. Niemniej jednak niektórzy polscy badacze wskazywali na zanizoną wielkość ludności polskiej. Opierali się oni chociażby na materiałach Biura Polskiego WKP(b). Autor recenzowanej pracy nie odniósł się jednak do tych uwag i opinii. Niewątpliwie szersze skorzystanie z analiz naukowców z innych krajów, nie tylko rosyjskojęzycznych, w odniesieniu do kwestii liczebności niezwykle ubogaciłoby pracę.

Niemniej jednak należy podkreślić, iż autor w dużej mierze swoją pracę oparł na dokumentach zgromadzonych w Narodowym Archiwum Republiki Białoruskiej, Państwowym Archiwum Obwodu Mohylewskiego, Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Mohylewskiego, Państwowym Archiwum Obwodu Witebskiego, Państwowym Archiwum Obwodu Homelskiego, Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Homelskiego. Uzupełnieniem tych materiałów były zaś drukowane prace dostępne w Białoruskiej Bibliotece Narodowej. Warto odnotowania jest to, że spośród polskich autorów Igor Puszkina wykorzystał pozycje Romana Dzwonkowskiego, Eugeniusza Mironowicza, Heleny Głogowskiej, Mikołaja Iwanowa i Piotra Eberhardta.

Książkę otwiera rozdział „Partyjno-państwowa polityka w odniesieniu do mniejszości narodowych”. W polityce kadrowej przyjęto zasadę bezwzględniego podporządkowania i posłuszeństwa. W swoisty sposób odbijało się to na stosunkach narodowościowych. Zalecono, by w organach kierowniczych znajdowali się przedstawiciele różnych nacji. W partii komunistycznej zostały utworzone biura narodowe. Byli też wyznaczeni odpowiedzialni za ten pion pracownicy w różnych strukturach władzy. Oficjalnie jako państwowe zostały uznane też oprócz rosyjskiego i białoruskiego języki polski i ijdysz. Miało to jednak na celu przede wszystkim pozyskiwanie mniejszości dla idei tworzenia nowego systemu i społeczeństwa, a nie zaspokajania ich potrzeb grupowych. Dobrze trend ten odzwierciedlają cytowane przez autora wytyczne Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Białorusi z 1925 r.: „Pracę białorusenizacyjną między Żydami, Polakami, Łotyszami należy prowadzić przez przedstawicieli danej narodowości, nauczonych języka białoruskiego, znających osobliwości kraju. Szczególnie ważne, by całą pracę i przedsięwzięcia w zakresie walki z nacjonalistycznymi i religijnymi zabobonami prowadzić w imieniu partii rękami przedstawicieli danej narodowości, lub w skrajnym przypadku, mówiących językiem danej narodowości”. Stąd niewątpliwie słuszna jest uwaga, iż podejście do mniejszości narodowych wyrażało charakter podwójnych standardów. Dopuszczenie pewnych form działalności miało na celu nie rozwój mniejszości, lecz ich komunikację.

W rozdziale drugim, zatytułowanym „Narodowe mniejszości Białorusi w życiu społeczno-politycznym”, przedstawiona została działalność naro-

dowo-politycznych organizacji mniejszości i udział narodowych mniejszości w organizacjach będących częścią systemu radzieckiego. W historiografii szczególnie pierwszy typ organizacji nie został jeszcze w pełni spenetrowany i opracowany. Badacze radzieccy poruszając te kwestie prezentowali je w negatywnym świetle. Organizacje niezależne od władzy określane były jako „burżuazyjne” i „klerykalne”, a ich działalność miała być wroga i szkodliwa dla społeczeństwa Białorusi. Faktycznie poddane one były też wielu represjom, a władze dążyły do ich likwidacji. Różnymi metodami natomiast zachęcano do uczestniczenia mniejszości w organizacjach będących częścią systemu. Na przykład wśród członków Komunistycznej Partii Białorusi na dzień 1 stycznia 1929 r. było 54,8% Białorusinów, 23,2% Żydów, 13,3% Rosjan i Ukraińców, 3% Polaków, 5,1% innych narodowości. Dbano również by byli oni reprezentowani w różnych instytucjach. W niektórych Komitetach Ludowych ich udział był dominujący, np. ochrony zdrowia — 90%, prawa — 77%, handlu — 66%, oświaty — 58%, finansów — 55%. Jednakże niższe struktury zarówno partii, komsomołu, związków zawodowych były poważnie ograniczone w swobodzie działania. Nie było w nich miejsca na indywidualizm czy realizację interesów narodowych. W tych warunkach lata dwudzieste na Białorusi charakteryzowały się dwoma tendencjami. Po pierwsze była to likwidacja narodowych organizacji, a po drugie odbywał się nacisk na mniejszości w celu zaangażowania ich w życie społeczno-polityczne Białorusi Radzieckiej.

Rozdział trzeci został zatytułowany „Rola mniejszości narodowych w rozwoju kultury BSRR”. Omówione tu zostały przede wszystkim dwa aspekty — walka z analfabetyzmem, zwiększenie dostępu do wykształcenia, rozwój literatury, sztuki, nauki oraz działalność kulturalno-oświatowa mniejszości. Odbywał się więc szeroki proces formowania nowych warstw inteligencji na potrzeby systemu radzieckiego. Był to swoisty eksperyment, który zakończył się w latach trzydziestych. Niemniej jednak kontrolowany rozwój kultur narodowych stwarzał szansę formacji ideologicznej. Znaczące wyzwania istniały również w dziedzinie oświaty, gdyż, jak wynika z danych z 1926 roku, piśmiennych było 43% Ukraińców, 49% Rosjan, 50% Polaków, 60% Niemców, 60% Tatarów, 61% Litwinów, 70% Żydów i 74% Łotyszów. Jednak wśród Białorusinów odsetek ten wynosił tylko 36%. Został więc stworzony system kształcenia, który, uwzględniając narodową specyfikę, miał rozwijać oświatę ludową. Działania te napotykały jednakże na wiele trudności. Przykładowo w 1926 r. w polskich szkołach na trzech uczniów przypadał tylko jeden podręcznik. Działała równolegle pewna liczba klubów, wydawnictw, audycji radiowych, które miały za zadanie wspomaganie procesów przebudowy społecznej z uwzględnieniem specyfiki narodowej. Przedstawiciele władz wielokrotnie zwracali uwagę, iż działacze zbyt mocno podkreślają swą narodową przynależność, dlatego zalecano wychowy-

wanie w duchu proletariackiego internacjonalizmu. Miało to doprowadzić do realizacji idei Józefa Stalina polegającej na zlaniu różnych kultur w jedną ogólną i stosowanie jednego języka.

Ostatni, czwarty, rozdział został zatytułowany „Religia w życiu mniejszości narodowych”. Stanowi on logiczne dopełnienie analizowanej problematyki. Aktywność grupowa mniejszości w dużej mierze realizowana była poprzez religię i która niejednokrotnie stanowiła jeden z najważniejszych elementów rdzenia kulturowego. Dlatego też walka z nią oraz propagowanie ateizmu miało na celu przede wszystkim ubezwłasnowolnienie społeczeństwa poprzez zmianę systemu wartości oraz pozbawienie oparcia w niezależnych od władzy strukturach wyznaniowych. Z tego względu podjęto liczne działania represyjne wobec duchowieństwa różnych obrządków, zamykano świątynie, wierzących traktowano jako ludzi nieświadomych i niejako kwalifikowanych do niższej kategorii. Realizując polityczne założenia systemu prześladowaniom zostały poddane wszystkie wyznania. Ograniczano więc działalność zarówno Cerkwi prawosławnej, Kościoła katolickiego, zborów protestanckich, jak i wyznania mojżeszowego. Wpływało to równocześnie na ograniczenie zakresu aktywności mniejszości narodowych.

Książka wnosi wiele nowych, szczegółowych informacji, dotyczących funkcjonowania mniejszości narodowych oraz polityki władz wobec nich. Jest to ważny okres w historii Białorusi i jeszcze nie w pełni opracowany. Nie można jednak zgodzić się ze stwierdzeniem autora, że procesy społeczno-polityczne przebiegające w latach dwudziestych dały impuls do rozwoju zarówno kultury białoruskiej, jak i mniejszości narodowych. Miało to również owocować wzrostem świadomości i aktywności politycznej. W rzeczywistości bowiem stwarzano pewne możliwości dla działalności instytucji mniejszości, ale wyłącznie w celu pozyskania ich dla idei systemu radzieckiego oraz kształtowania oczekiwanych politycznie postaw. Warunki ideologiczne uniemożliwiały swobodną aktywność i realizowanie narodowych interesów. Głównym perspektywicznym celem tego czasu było stworzenie nowego typu człowieka — indyferentnego narodowo i w pełni oddanego idei komunizmu. Pewne możliwości działania na niwie narodowej były tylko drogą do realizacji tego zamierzenia. Nie jest to jedyny problem dyskusyjny. Niemniej jednak książka spełnia bardzo ważne funkcje poznawcze. W sposób przystępny przybliża ona niezwykle ciekawy i dynamiczny etap przemian społeczno-politycznych na Białorusi, ukazuje jak czynniki funkcjonalne i strukturalne wpływały na status mniejszości narodowych. Analizowany okres w sposób zasadniczy odróżnia się od kolejnej dekady, gdzie stopniowo odchodzono od polityki kontrolowanego funkcjonowania kultur narodowych na rzecz tworzenia jednolitego narodu radzieckiego, jedynie z uwzględnieniem niewielkiej specyfiki regionalnej. Dlatego dobrze dobrany okres badawczy umożliwił uchwycenie najistotniejszych tendencji

w możliwościach działania mniejszości narodowych. Książkę tę można polecić nie tylko wszystkim zainteresowanym historią Białorusi, ale również tym, którzy szerzej interesują się problemami wzajemnych relacji między mniejszościami a ludnością dominującą i polityką państwową w tym zakresie. Należy stwierdzić, że Igor Puszkin przygotował monografię o dość klarownej formie i interesującej, często nowatorskiej, szczegółowej treści, która ułatwia zrozumienie zachodzących oraz uwarunkowanych historycznie procesów narodowościowych na Białorusi.

Adam Bobryk
(Akademia Podlaska)

Б. В. Носов, *Установление российского господства в Речи Посполитой 1756-1768 гг.*, Москва: Индрик, 2004, сс. 728.

Назва гэтай грувастай кнігі досыць трапна перадае яе змест. Аўтар — намеснік дырэктара Інстытута славяназнаўства Расійскай Акадэміі Навук — паставіў сваёй мэтай спецыяльна даследаць галоўныя этапы палітыкі Расіі ў Рэчы Паспалітай (Польшчы) з пачатку Сямігадовай вайны да атрымання ёю на сейме 1767-1768 гг. ролі гаранта польскай канстытуцыі. Праца падзелена на дзве часткі з 16 главаў, мяжой якіх з’яўляецца сейм 1766 г., на якім Расіі не ўдалося адразу рэалізаваць свае планы.

У манаграфіі адсутнічаюць прынятыя ў такіх выпадках гістарыяграфічны агляд і заключэнне. Таму чытач вымушаны самастойна рабіць абагульненні па тых вывадах і назіраннях, якія раскіданы аўтарам па асобных главах працы. Носаў адразу адзначыў дастатковую распрацаванасць пытання пра заняпад Рэчы Паспалітай у еўрапейскай літаратуры і заявіў, што збіраецца разгледзіць увесь спектр польска-расійскіх адносін 1756-1768 гг. для таго, каб усяго толькі „уточнить, а нередко и пересмотреть признанные концепции” (с. 9). Гэта арыентуе яго працу як раз на эрудыраванага чытача, які знаёмы з адпаведнай гістарыяграфіяй і яе канцэпцыямі. Адну з такіх канцэпцый аўтар назваў адразу ў выглядзе знакамітай анархіі, як крыніцы заняпаду Рэчы Паспалітай і ўмяшальніцтва замежных дзяржаў. Ён не абвяргае яе і нават называе яе захаванне сярод галоўных мэтай расійскай палітыкі. Аднак наступны аналіз прыводзіць Носава да высновы, што лейтматывам, стрыжнем гэтай палітыкі было імкненне Расіі атрымаць „политическое доминирование в Польше”, замяніць шматбаковы міжнародны пратэктарат у адносінах да Рэчы Паспалітай на „исключительно

российский” (с. 168) або дабіцца „собственной гегемонии в Речи Посполитой” (с. 62, 291).

Для доказу гэтага Носаў прыцягнуў як апублікаваныя крыніцы, так і малавядомыя дакументы з архіваў Масквы, Варшавы, Берліна, а шэраг паказальных дыпламатычных актаў змясціў у дадатку. Сярод скарыстаных крыніц, тым не меней, пераважаюць матэрыялы з Архіва знешняй палітыкі Расійскай імперыі, што робіць высновы аўтара прывязанымі да прадмету аналізу і таму дастаткова абгрунтаванымі. Агляд Носавым дзейнасці знешнепалітычнага ведамства Расіі ў Варшаве, Берліне і Вене пацвердзіў распаўсюджаныя ў папярэдняй гістарыяграфіі сцвярджэнні пра крызіс сістэмы міжнародных узаемаадносін, у рамках якой Расія дабілася сваіх знешнепалітычных прыярытэтаў дзякуючы звычайнаму патуральніцтву еўрапейскіх двароў. Носаў толькі падкрэслівае, што ранейшыя традыцыйныя гаранты Рэчы Паспалітай — Францыя і Аўстрыя — не „видели опасности в русской экспансии” (с.171), а таму не імкнуліся супрацьстаяць усталяванню расійскага панавання ў рэспубліцы. Тым не менш, гаварыць пра поўную міжнародную ізаляцыю Рэчы Паспалітай не дазваляюць тыя месцы ў манаграфіі, дзе аўтар піша пра апеляцыю самой Расіі да Англіі, Даніі, Швецыі ў падтрымку сваіх аднабаковых планаў.

Галоўным і самым актыўным партнёрам Расіі на яе шляху да гегемоніі ў Польшчы аказалася Прусія. Як вядома, яны разам пры ўзвядзенні на трон Станіслава Панятоўскага ў 1764 г.г. сакрэтна дамовіліся не дапушчаць рэформ дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай. Сярод гэтых рэформ галоўным было пытанне пра замену адзінагалосся (ліберум вета) на сеймах і сейміках на галасаванне большасцю галасоў. Носаў адзначае, што „решение о недопустимости реформ государственного строя Польши было принято в Петербурге в самом начале бескорольвья независимо от мнения Фридриха II” (с. 130, 172-173), а затым „безоговорочно принято Пруссией”(с. 62). Тым самым Носаў абвяргае распаўсюджаныя ў гістарычнай літаратуры пасля Ф. Мартэнса і С. Салаўёва тэзіс аб тым, што Расія дзейнічала пад націскам Прусіі або што расійская манархія (Кацярына II) механічна і паслухмяна рэалізавала чужую волю.

Сярод комплексу расійска-польскіх узаемаадносін Носаў прасочвае рэалізацыю расійскай дыпламатыяй галоўных і другарадных задач. Пры ўзвядзенні на трон васальнага ад сябе караля (Станіслава Панятоўскага), як лічыць даследчык, Расія не мела выразнай або цвёрдай праграмы, акрамя таго, што да сейма 1766 г. з дапамогай таго ж караля ёй удалося ўрэгуляваць „все второстепенные

проблемы русско-польских отношений” — адносна мяжы, уцекачоў, мытных пошлін за транзітны гандаль (с. 426). Таму дамаганне Расіяй у наступным праз Слуцкую, Торуньскую, Радамскую канфедэрацыі і надзвычайны сейм 1767-1768 гг. уласнага пратэктарату над існуючым ладам Рэчы Паспалітай выглядае праявай узброенага дыктату або гвалту. Носаў ясна і выразна піша, што здабытае праз адзначаныя канфедэрацыі і сейм „господство России в Речи Посполитой основывалось исключительно на военной силе” (с. 177) або на „прямой военной интервенции” (с. 172). Тым не меней, пры гэтых сцвярджэннях аўтар адыходзіць ад сваіх жа ранейшых заяў аб тым, што на ўсім працягу разглядаемага часу Расія прытрымлівалася стратэгічнай лініі — адзінаўладнага гаспадарання ў Польшчы ва ўмовах яе міжнароднай ізаляцыі. Носаў не першы гісторык, які называе так званае дысідэнцкае пытанне сродкам расійскай палітыкі, паколькі яно выконвала чыста інструментальную функцыю ў атрыманні „российской гарантии политической системы Речи Посполитой” і „сохранении политической анархии в Польше” (с. 614-615). Гісторык лічыць, што Расія была ініцыятарам і сфармулявала гэтае дысідэнцкае пытанне таксама „без консультаций с Пруссией” (с. 330, 331, 335). Праўда і на гэты раз аўтар не зусім узгадняе сваю пазіцыю з прыводзімымі ім жа сведчанямі аб тым, што расійская дыпламатыя праціскала гэтае пытанне на сейме 1767-1768 гг. разам з прускім, дацкім, англійскім і шведскім пасламі.

Пры разглядзе адносін Расіі са сваімі „акцёрамі” ўнутры Рэчы Паспалітай Носаў займае невыразную пазіцыю са спасылкай на цякучасць і няўстойлівасць сваіх „партызанаў” у пытаннях да намечаных каралём і яго акружэннем грамадскіх пераўтварэнняў. Як адзначае аўтар, галоўным сярод іх было знішчэнне ліберум вета і ўвядзенне галасавання на сеймах і сейміках большасцю галасоў. Гэта дазваляла пазбегнуць зрываў сеймаў і стабілізаваць прававы працэс. Аднак, заўважае Носаў, гэтыя навацыі хаця і мелі даўнюю традыцыю, аднак яны выглядалі ініцыятывай караля з яго атачэннем (так званай Фаміліі), байкатаваліся расійскім бокам і не ўспрымаліся з боку шляхты. Напрыклад, даследчык сцвярджае, што напрыканцы сейма 1766 г. праціўнікі караля і Фаміліі мелі колькасную перавагу на выбарах дэлегатаў ад шляхты з-за папулярызацыі імі непакіснасці ліберум вета сярод іншых старадаўніх шляхецкіх саслоўных прывілеяў. Таму робіцца незразумелым, чаму пры такім поспеху папулярныя лозунгі „не пользовались авторитетом” сярод шляхты (с. 133) або чаму, як піша Носаў, нават сама „идея реформ была чуждой для подавляющего большинства” шляхты (с. 177). З кантэксту аналізу атрымліваецца, што кароль і яго ата-

чэнне ў сваім упартым жаданні рэфармаваць палітычны лад Рэчы Паспалітай займаліся палітычным самазабойствам, а Расія, падтрымаўшы іх, тым самым наўмысна і свядома правакавала супраць сябе пратэстныя настроі ў шляхецкай карпарацыі. Пры адказе на гэтае пытанне Носаў лічыць, што рэфарматарскія памкненні польскага двара атаясамляліся радавой шляхтай з рускай палітыкай, якая была не толькі „враждебной коренным шляхетским интересам, (...) но опасной и для Речи Посполитой” у цэлым. Тым не менш Носаў называе парадоксам тое, што пачынаючы з 40-х гг. XVIII стагоддзя Расія падтрымлівала ў Рэчы Паспалітай кансерватыўныя колы, якія „питали антророссийскую оппозицию” (с. 637). Уласна на гэтым метадалагічным назіранні і завяршаецца разглядаемы твор.

Падобныя лагічныя недарэчнасці не могуць у цэлым запляміць выдатныя якасці навуковай працы Б. Носава. Варта падкрэсліць, што расійскі даследчык адкрыта фармуліруе палажэнні, якія не першы раз называюцца ненавуковымі, знявагай Расіі або русафобскімі. Насычанасць кнігі малавядомымі звесткамі, лагічнасць кампазіцыйнай будовы, аргументаванасць пазіцыі аўтара робяць даследаванне Б. Носава дастаткова аб’ектыўным і важкім унёскам у разуменне абставін, прычын і перадумоў першага падзелу Рэчы Паспалітай.

Яўген Анішчанка

(Мінск)